

УДК 330.341

Г. А. Дмитренко,
д. е. н., професор, зав. кафедри економіки і управління персоналом,
Університет менеджменту освіти НАПН України

ДЕМОГРАФІЧНА І СИСТЕМНА КРИЗИ В УКРАЇНІ: СТРАТЕГІЯ ЗМІН

У статті розкрито джерело демографічної та сутність системної кризи в Україні, розглянуто концептуальні напрями трансформаційних процесів, орієнтованих на вихід з системної кризи в контексті побудови громадянського суспільства в країні.

The article deals with the demographic source and nature of systemic crisis in Ukraine, considered conceptual directions of transformation processes focused on the output of a systemic crisis in the context of a strong civil society in the country.

Ключові слова: демографія, концептуальні напрями, системна криза, стратегія, імідж, громадянське суспільство, якість життя громадян.

Key words: demography, conceptual directions systemic crisis, strategy, public relations, civil society, quality of life of citizens.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Трансформаційні процеси, що протягом 20 років незалежності здійснюються в Україні, своїм результатом мають різне погіршення демографічної ситуації в країні, зuboжіння більшості населення, значне розшарування населення за матеріальним станом, господарювання корупції та інше.

При цьому особливо важливе те, що управлінська еліта не має бачення стратегічних шляхів рішення внутрішніх проблем в країні, зокрема побудови системи державного управління, яка була б орієнтована на підвищення якості життя населення в умовах побудови громадянського суспільства.

У зв'язку з вищезазначеним метою цієї статті є висвітлення одного з можливих шляхів (на думку автора — єдиного) виходу України зі складної ситуації, в якій знаходиться вже 20 років і з якої традиційними методами вона вийти вже не в змозі.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

З усіх тенденцій, характерних для демографічних процесів, що відбуваються в Україні, слід виділити, на погляд автора, ту з них, яка особливо впливає на економіку, безпеку країни та її міжнародний імідж. Мова йде про тенденції стрімкого зменшення чисельності населення (табл. 1). При цьому найбільш тривожним чинником такого зменшення є не тільки еміграційні потоки і відносно низька народжуваність, а і висока смертність громадян, в основі якої лежить погіршення їх здоров'я (рис. 1).

Саме факторам еміграції та погіршення громадського здоров'я треба приділити особливу увагу, вивчаючи демографічні процеси в Україні з метою виявлення глибинних причин такої ситуації і пошуку шляхів її покращення. Маючи на увазі, що обидва фактори є наслідком діючої системи управління державою, треба шукати суттєві можливості стратегічних змін саме в цьому напрямі.

Наприклад, аналізуючи зменшення населення за рахунок першого фактора — еміграції, треба відмітити, що в історичному ракурсі масові еміграційні процеси в Україні відбувалися неодноразово і, як правило, були пов'язані з великими історичними подіями. Характерним у цьому відношенні було й ХХ ст., коли хвилі масової міграції було зумовлені Жовтневою революцією, Другою світовою війною, розпадом СРСР. І, якщо перші дві хвилі можна вважати якоюсь мірою примусовими, то еміграційна хвиля після 1991 року є добровільною і мала в основному трудовий характер (у пошуках кращої долі).

За приблизними підрахунками, за період становлення суверенної України за кордон виїхало до 3 млн чоловік (за науковою статистикою) у пошуках роботи. Велика кількість з них виїхала туди на постійне місце проживання. Загрозливим для країни є також явище, яке пов'язане з бажанням значної частини українських старшокласників і студентів працювати і жити за кордоном.

Зусиллями вітчизняних вчених у останні роки досліджувалися теоретичні засади міграційних та етнодемографічних процесів, розвиток міграційних процесів населення України, вплив міграції на соціально-демографічний розвиток, міграція у системі чинників етнічного розвитку, про-

гнозування міграційної ситуації в Україні, інформаційне забезпечення аналізу міграцій і етнічного складу населення та ще багато інших важливих питань [1; 2]. Наприклад, в останні роки з'явилися праці, де висвітлюються проблеми напливу мігрантів з країн Азії, Африки, Близького та Середнього Сходу та інші [3]. Окремо слід відзначити найактуальніші у теперішній час для нашої країни дослідження, що пов'язані з питаннями трудової міграції в регіональному аспекті [4], а також у зв'язку з розширенням ЄС [5; 6].

У той же час недостатньо уваги приділяється дослідженням чинників деструктивних еміграційних процесів в Україні, які надали б наукову основу для конструктивних управлінських змін ситуації в країні на краще.

У зв'язку з цим автор вважає, що дослідження конкретних причин масової еміграції населення слід починати, спираючись на тезу: "Щасливі країну не покидають" (винятком може бути вдалий брак із закордонним партнером).

У цьому відношенні особливий інтерес представляють праці Е.Уайта з університету Лестера, який в 2006 р. провів специфічне дослідження. Він спробував визначити найщасливіші і найнещасливіші країни світу. Своє дослідження він побудував на опитуванні 80 тис. людей з 178-и країн і сотні досліджень міжнародних організацій, в тому числі ООН і Всесвітньої організації охорони здоров'я. Е.Уайт створив Всесвітню карту щастя, на якій представлено рейтингові показники усіх країн. Найнещасливішими країнами за даними цього дослідження є Бурунді, Зімбабве і Конго. Україна і Молдова очолюють останню п'ятірку — відповідно 174-е і 175-е місця (більш детально про це див.: дисертаційне дослідження А.Л. Баланди "Соціальні детермінанти національної безпеки України: теорія, методологія, практика", с. 257—258).

Характерно, що наведені дані Е.Уайта майже корелюють з результатами дослідження Київського міжнародного інституту соціології, які були представлені в 2006 р. (табл. 2). Не коментуючи дані цієї таблиці, автор хотів би звернути увагу читачів на можливість отримання відповіді на питання: "Що робити з цими даними? Чи можуть вони допомогти змінити ситуацію в країні на краще?"

Таблиця 1. Динаміка зменшення населення за роки незалежності України

Роки	Чисельність населення (в тис. мешканців)	Різниця (тис. мешканців)
1990	52025,0	-----
2005	46958,0	5067,0
2006	46667,0	291,0
2007	46365,0	302,0
2008	46144,0	221,0
2009	45983,0	161,0
2010	45796,0	187,0

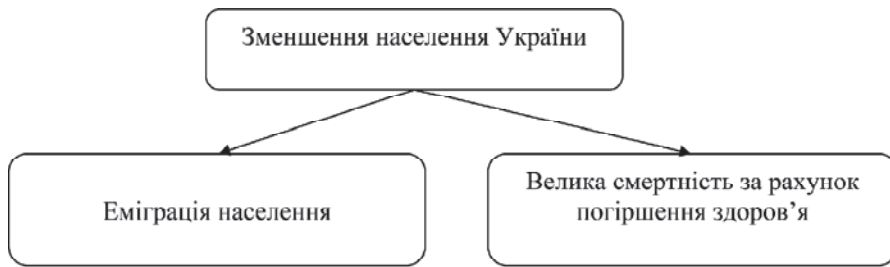

Рис. 1. Головні фактори різкого зменшення населення України за роки її незалежності

Таблиця 2. Вплив задоволеності різними аспектами життя на рівень щастя в 2006 р. в Україні (кваліметрична оцінка)

№ п/п	Аспекти (фактори) життя	Коефіцієнт рівня задоволеності
1.	Сім'я	0,469
2.	Особисте (інтимне) життя	0,440
3.	Здоров'я	0,381
4.	Рівень матеріальної забезпеченості	0,349
5.	Ставлення оточуючих людей	0,328
6.	Поведінка дітей, розвиток їх особистих якостей (для тих, хто має дітей)	0,323
7.	Ступінь впевненості у завтрашньому дні	0,311
8.	Власна поведінка стосовно оточуючих людей	0,255
9.	Робота (для тих, хто має роботу)	0,249
10.	Житлові умови	0,245
11.	Те, як йдуть зараз справи в Україні	0,241
12.	Рівень захищеності від злочинців	0,133
13.	Стан оточуючого середовища	0,124

Джерело: <http://www.kiis.com.ua>

Поки що з таблиці видно одне — ситуація є несприятливою, якщо не сказати, що вона є такою, що пригноблює. Звісно, при опитуванні багато що залежить від вибору репрезентантів і факторів (їх інтерпретації у анкетах) для виявлення срівня задоволеності потреб. Але навіть не зовсім досконалий їх вибір загальну картину навряд чи змінить (якщо, звісно, не опитувати тих, хто знайшов себе в корумпованій системі господарювання).

Саме тому перед сучасною вітчизняною наукою стоїть стратегічна задача: проаналізувати ситуацію з конструктивних позицій для того, щоб спочатку на концептуальному, а потім і на технологічному рівні запропонувати дієві варіанти її вирішення. Іншими словами, пропозиції не повинні звучати у вигляді декларації типу: "треба дати усім роботу і більше платити людям".

Почнемо зі встановлення єдиної глобальної причини еміграції населення України за період її незалежності. Це, безумовно, низький рівень задоволеності людських потреб духовного і матеріального характеру. Оскільки категорія "щастя" поки ще не є науковою ("винна" в цьому емоційна складова, що є змінною), має сенс використати категорію "самореалізація особистості". Вона характеризується рівнем задоволення тих чи інших потреб людини у процесі змін цих по-

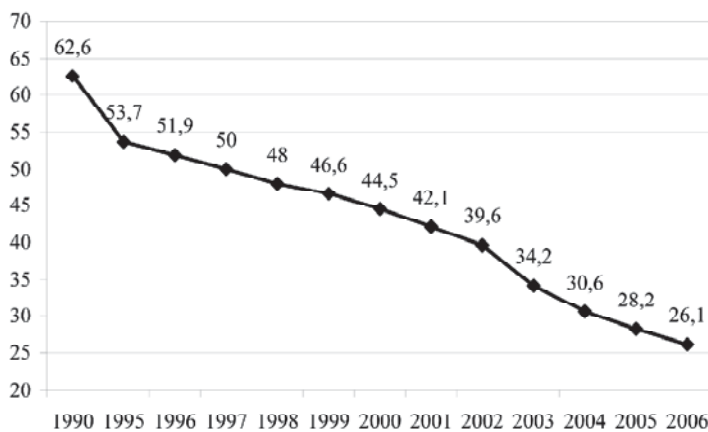

Рис. 2. Динаміка показника умовного здоров'я в Україні (питома вага осіб, визнаних здоровими в загальній кількості населення, %)

треб і повністю корелюється з якістю її життя. При цьому рівень самореалізації особистості є параметром, який можна виміряти, використавши кваліметричні факторно-критеріальні моделі і маючи інформацію від самої людини.

У зв'язку з цим стає зрозумілим, що зменшення населення в Україні за рахунок еміграції зумовлено, в першу чергу, низьким рівнем самореалізації громадян в своїй країні.

Іншим фактором, який суттєво впливає на зменшення населення України (про ще вже говорилося вище), є велика смертність громадян з причини погіршення громадського здоров'я.

Оцінка стану здоров'я населення України показує, що це найгостріша та найвагоміша загроза соціальній безпеці. Про це свідчать статистичні і соціологічні оцінки.

Найбільш наглядно його зміни визначає динаміка показника умовного здоров'я, за яким Держкомстат України відстежує кількість умовно здорових людей у загальній кількості населення [7]. За п'ятнадцять років кількість здорових людей в Україні скоротилась у 2,2 рази (рис. 2).

Рівень захворюваності населення зріс за період між переписами населення (1989 та 2001 рр.) у 2,5 рази. За рівнем очікуваної тривалості життя Україна відстає від країн ЄС майже на 11 років. В Україні найвищий серед держав ЄС показник дитячої смертності до 1 року та смертності чоловіків у працездатному віці [7].

Треба зауважити, що протягом всього періоду незалежності України робилися спроби змінити ситуацію на краще. Наприклад, у 2003 р. демографічна криза в країні стала предметом обговорення у Верховній Раді. Ситуація була визнана жахливою. Були визначені деякі причини та розроблено відповідні пропозиції. Але ситуація не змінилася на краще.

На погляд автора, демографічна ситуація в державі не може суттєво покращитися з однієї причини — країна знаходиться в системній кризі. У зв'язку з цим необхідно спочатку зрозуміти сутність системної кризи саме в нашій країні, щоб потім шукати відповідні шляхи впливу на демографічні процеси з позиції підвищення рівня самореалізації громадян (через підвищення рівня задоволення їх духовних і матеріальних потреб у кожній зі сфер їх життєдіяльності).

Саме термін "системна криза" все частіше вживається в науковій та публіцистичній літературі, проте якого-небудь певного тлумачення його ще немає. Більшість авторів схиляються до думки, що це криза у кожній зі сфер організації суспільства: політичної, економічної, духовної (культурної), соціальної.

Немає сенсу доводити, що в кожній з даних сфер організації суспільства, справді, має місце криза.

Стає лише очевидним, що без істотних змін у політичній сфері не можна поліпшити ситуацію в економічній і духовній сферах, а без змін в економічній не може бути серйозних змін у політичній, духовній та соціальній. У той же час тільки зміни в духовній сфері можуть дати реальний імпульс змін у політичній та економічній сферах. Бачимо "замкнуте коло", що і визначає суть системної кризи в Україні (рис. 3).

Вихід із системної кризи, на думку автора, можна здійснити розірвання "замкнутого кола" завдяки реалізації триади стратегії (рис. 4), які включають: загальну ідеологію стратегічного розвитку України на людиноцентричній основі; конкретну управлінську стратегію; конкретну освітянську стратегію, пов'язану з визначенням кожним свого "Я" з підготовкою елітних управлінців, здатних реалізувати управлінську стратегію розвитку держави.

Кожна складова з вищевказаної триади має свою змістовну стратегічну новизну, яку спочатку треба засвоїти, а потім здійснити на практиці. Останнє пов'язане як раз з підготовкою відповідної когорти управлінців, яких сьогодні вкрай не вистачає, особливо у вищих ешелонах влади.

У зв'язку з цим після наукового формулювання змісту і теоретичного обґрунтування шляхів реалізації двох перших складових цієї триади базового характеру набуває освітянська стратегія, що сьогодні лише декларує свій можливий (динамічний) вплив на розвиток громадянського суспільства.

Нижче коротко розкрита стратегічна новизна всіх трьох складових виходу України з системної кри-

зи як напрямів розриву "замкнутого кола" і динамічного розвитку держави і суспільства.

Стратегічна новизна № 1, яка складає основу формування загальної ідеології розвитку України, пов'язана з поглибленим філософії людиноцентризму і формулюванням сутності громадянського суспільства на цій основі (демократичного, соціального, правового — див. ст. 1 Конституції України). Сьогодні ми будемо його без знання цієї самої сутності лише декларувати, що це суспільство для людей.

Сьогодні громадянське суспільство трактується як суспільство, в якому мають місце різні види свобод і в якому велика кількість громадських організацій функціонують одночасно з державними структурами, доповнюючи останні. Але таке трактування є неповним і не несе в собі глибокого конструктивного початку та чіткої орієнтації на людину як особистість і головну продуктивну силу суспільства.

Більш конструктивний і глибокий вигляд має, на думку автора, інше формулювання сутності громадянського суспільства, яке наведено нижче. Це суспільство, в якому вся система соціально-економічних відносин сприяє самореалізації особистості в правових рамках загальнолюдської моралі і національної свідомості.

У такому авторському трактуванні громадянського суспільства є те, що може згуртувати людей навколо того, що їм сподобається. Слід мати на увазі, що кожна людина з'являється на світ, щоб самореалізуватися. В цьому сенсі допомога самореалізації людини, що є предметом філософії людиноцентризму, стає суттєвим стрижнем загальної ідеології розвитку України без всяких "ізмів" і в інтересах кожного громадянина держави.

Стратегічна новизна № 2 є технічно-логічною частиною такої ідеології, яка обумовлює її реалізацію. Мова йде про нову стратегію управління, яка базується на відповідній управлінській культурі. Остання орієнтована на досягнення кінцевих результатів діяльності всіх управлінських структур, починаючи з центральних. Культура цільового управління (за цілями та результатами) повинна витіснити діючу безвідповідальність в системі управління за рахунок посилення зворотного зв'язку.

Наприклад, кінцевим результатом діяльності органів центральної влади (президента, парламенту і кабінету міністрів) є якість життя громадян. Рівень цієї якості характеризує рівень самореалізації людини. Його можливо виміряти кваліметричним методом через виявлення рівня задоволення потреб у п'яти сферах життєдіяльності: 1) емоційно-духовній (на яку негативно впливає як раз відсутність ідеології і конкретної стратегії розвитку держави); 2) у трудовій діяльності; 3) в родині; 4) за місцем проживання та відпочинку; 5) у системі освіти. Проведення кожного року специфічного соціологічного опитування в формі місцевих референдумів (з ретельною підготовленими питаннями) дасть найоб'єктивнішу й найоперативнішу управлінську інформацію (якої не дає ні показник рівня життя громадян, ні індекс людського розвитку). Цю інформацію можна буде використати для комплексної оцінки діяльності і місцевих, і регіональних, і центральних органів влади. Саме в такому контексті почне народжуватися істинна демократія, коли громадяни будуть мати змогу реально оцінювати свою владу. На жаль, інститут "народних" депутатів з роллю провідників демократії в умовах нашої ментальності не справляється. Народ практично позбавлений можливості впливати на події в державі.

Стратегічною новизною № 3 стає людиноцентрична освіта, місією якої є сприяння самореалізації людини не тільки в процесі навчання, а і в подальшій життєдіяльності через самопізнання учнями свого "Я". Це означає, що в навчальних закладах, поряд з навчанням, слід також приділяти велику увагу вивченню здібностей, вподобань, рис характеру, ділових та особистісних якостей учнів (заповнювати картку особистості). При цьому треба прищеплювати дітям інтерес до самопізнання, щоб вони до закінчення школи вже зрозуміли своє "Я". Це буде головним цінним результатом закінчення школи [9].

При вивченні особистості учнів і студентів особливу увагу треба приділяти виявленню тих, хто здатен бути керівником. У подальшому можна буде формувати з них елітних керівників (менеджерів), які своїми моральними і діловими якостями відносяться до ціннісної управлінської еліти (а не просто посадово-функціональної), яка здатна одержувати синергетичний ефект при управлінні організацією, їхньою сукупністю в регіоні і державі в цілому.

Отже, вихід України з системної кризи, на думку автора, пов'язаний з реалізацією тріади стратегій виходу Украї-

Рис. 3. Квадра взаємодіючих і взаємозалежних сфер організації суспільства

Рис. 4. Тріада стратегій виходу України з системної кризи

ни з системної кризи, що базується на єдиному фундаменті — сприяння самореалізації особистості, що складає сутність ідеології людиноцентризму і громадянського суспільства. Проголошення, а потім конкретне приведення в життя запропонованої тріади через механізми цільового державного управління суттєво покращить той морально-економічний стан суспільства, який економічними і неекономічними (духовними) методами дозволить вирішувати проблему оздоровлення нації і підвищення якості життя громадян.

Література:

1. Малиновська О. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми мігрантами: монографія. — К.: Вид-во НАДУ, 2004. — 236 с.
2. Малиновська О. Україна, Європа, міграція: міграція населення України в умовах розширення ЄС. — К.: Бланк-Прес, 2004. — 171 с.
3. Брайневська А., Волосюк Г., Малиновська О., Пилинський Я., Попсон Н., Рубль Б. "Нетрадиційні" мігранти у Києві. — К.: Стидос, 2003. — 447 с.
4. Трудова міграція населення Тернопільської області: Кількісні та географічні аспекти. — Тернопіль: Збруи, 2007. — 60 с.
5. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / За ред. О.В. Позняка. — Умань, 2007. — 276 с.
6. Українська трудова міграція до країн Європейського союзу у дзеркалі соціології: пер. з польської / Інформаційно-аналітичне видання. — Київ-Варшава, 2005.
7. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: монографія / НАН України. Інститут економіки пром.-сті/ О.Ф.Новікова, О.І. Амоша, В.П. Антонюк та ін. — Донецьк, 2008. — 468 с.
8. Ріктор Т.А. Державні важелі формування елітного менеджера в системі освіти // Економіка та держава. — 2007. — № 12. — С. 69—72.
9. Дмитренко Г.А. Система оцінювання якості освіти по цінному кінцевому продукту — стратегічний напрям її розвитку в Україні // Культура народів Причорномор'я. — 2007. — № 115. — С. 29—31.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2011 р.